

Семенчук С.О.
(Хмельницький)

Новоушиччина – регіон скупчення пам'яток язичництва

В статті автор подає перелік язичницьких пам'яток Новоушицького району як одну із невід'ємних складових духовної культури України.

Ключові слова: язичництво, культ, ідол, скульптура, капище.

Новоушицький район розташований у південно-східній частині Хмельницької області в лісостеповій зоні України. Подільське плато займає всю територію, яка дещо витягнута із півночі на південь. Рельєф поверхні різноманітний, рівнинний, характеризується порівняно теплим помірно-континентальним кліматом, середньо-родючими ґрунтами.

Досить густа сітка річок та ставків, природних озер на території немає. Південною межею району протікає велика річка Дністер, на якій споруджено Дністровську ГЕС. Протікають річки Ушиця, Калюс, Жванчик, Батіг, Данилівка, а також декілька малих, які є їхніми притоками та притоками Дністра. Всі вони відносяться до басейну Дністра. Течуть на південь, причому майже паралельно одна до одної, тому виробили глибокі каньйоноподібні долини. Дністер добре відомий ще з античних часів, і називали його Тірас. Під такою назвою він згадується грецьким істориком V ст. до н.е. Геродотом, так його називали римські автори перших століть нової ери Страбон, Пліній Старший, Птолемей.

Дністер – друга за величиною ріка на території України яка бере свій початок на схилах Карпатських гір в межах Львівської області і тече з півночі на південь протягом більш ніж 1360 км. Береги Дністра були здавна заселені слов'янами. По Дністру слов'янські племена просувались на південь, в Подунав'я [2, с. 3-7].

Язичницькі вірування предків ставали невід'ємною часткою їхнього життя визначаючи їх побут та звичаї. Пережитки язичницьких уявлень

спостерігаються до XXI ст. і досить тісно переплітаються з християнською обрядовістю [11, с. 19].

Наприкінці XX ст. зріс інтерес до вітчизняних стародавніх релігійних культів і традицій. І це не дивно, адже розвиток сучасної релігії та культури вимагає ґрунтовного вивчення першооснови східнослов'янської ментальності, яка складалася протягом тисячоліть. Як справедливо зазначила сучасна російська дослідниця старослов'янського язичництва О.І. Баженова, термін «культура» походить від слова «культ» – віра, звичаї та традиції пращурів. Уявлення про потойбічний світ – це невід'ємна частина загального язичницького світогляду, підґрунтя для формування у дохристиянську епоху ментальних особливостей давніх слов'ян та інших індоєвропейських народів. Тому актуальність цієї теми не викликає ніякого сумніву [8].

За певний період вивчення пам'яток язичництва на території Середнього Подністров'я нагромаджено значний фактологічний матеріал, котрий вже протягом довгого часу є об'єктом зацікавлення багатьох дослідників, які в першу чергу, акцентують увагу на ролі духовної культури регіону та язичництва зокрема.

Дослідженнями витоків духовної культури Поділля, у XIX-XX ст., займалися фахівці зі слов'янської етнографії – М. Могилянський, М. Біляшевський, Ф. Вовк, К. Широцький, І. Зарецький, К. Шейковський та ін. [10].

Вагомий внесок у дослідження язичницьких старожитностей Поділля належить відомому подільському краєзнавцеві та церковному діячеві Ю. Сіцинському який проводив значну дослідницьку роботу з історії регіону. Він залишив понад 200 опублікованих праць (монографій статей, нарисів з історичного краєзнавства) [16]. За даними В.К. Гульдмана та Ю.Й. Сіцинського, на помежів'ї XIX та XX ст. в селах Поділля було знайдено понад десяток кам'яних скульптур, яких в народі називають «бабами» [15].

Чималий внесок в історіографію, дослідження духовної культури регіону належить дослідникам І.С. Винокуру, І.П. Русановій та Б.О.

Тимощуку, Д.Н. Козаку, О.М. Приходнюку, Р.В. Забашті та ін. Науковці подали характеристику та визначили місце язичництва регіону в історії України-Руси. В останні роки дослідники вивчали не тільки релігійні язичницькі вірування та обряди, а й емпіричний досвід східних слов'ян-землеробів.

Найвищий рівень духовної ієрархії, як і в інших язичницьких пантеонах, у слов'ян творили боги, які відповідали за найбільш важливі сфери життєдіяльності давнього суспільства: господарську, військову, ритуальну, володарсько-розподільчу і т.п. У всіх складних ситуаціях слов'яни-язичники звертались з проханням про допомогу саме до богів.

Ідолоподібні стовпи в архаїчних культурах позначають наявність у міфічному просторі абсолютного центру. Центр світу, світова вісь – “пуп землі” – слугував точкою відліку в системі цінностей первісної людини. У наближенні до нього людина відчувала свій кровний зв'язок із сім'єю, родом, богами, досягала почуття ідентичності колективному цілому.

Скіфська кам'яна скульптура, як відомо, поширена, головним чином, в степових районах Північного Причорномор'я та Передкавказзя. Тут відкрито близько двохсот знахідок VII–III ст. до н.е.

Цей перелік доповнюється ще однією знахідкою із Хмельниччини, яку виявив автор під час археологічної розвідки в Новоушицькому районі. Як з'ясувалось, статуя походить з одного із курганів в урочищі «Колач», що знаходиться за 3 км південніше села на високому корінному лівому березі Дністра [6]. Історія цієї знахідки така: у 1977 р. в урочищі Колач, яке знаходилося колись поблизу с. Лоївці у Новоушицькому районі і затопленого зараз водами Дністровської ГЕС, проведено дослідження під керівництвом археолога Л. Крушельницької. Там були зафіксовані залишки близько десяти курганів, більшість з яких розорані [9, с. 129]. Статуя виготовлена з щільного пісковика білого кольору з прошарком більш м'якого за структурою кварциту, що протягом тривалого часу спричинило до вивітрювання і утворення смуги ерозійних раковин.

В первісному стані це була кам'яна брила завтовшки не менше 25 см. В процесі виготовлення, камінь ретельно обробили з трьох сторін, надавши йому антропоморфної форми. Нижня частина статуї не збереглась.

Розміри знайденого фрагмента становлять: висота 54 см, ширина в плечах 40 см, товщина 18-20 см. Розміри та форми говорять про те, що майстер намагався реалістично відтворити натуральні пропорції людської статури. Деталі передані плоским рельєфом з прокресленими контурами. Голова, немовби посаджена на плечі, шия не виділена. Обличчя дещо асиметричне шириною 20,2 см; висотою 23 см, втоплене на глибину біля 5 мм. Ніс злегка скошений, зображений низьким рельєфом, при боковому розгляді не виступає. Очі передано овальними, а брови та рот – більш витягнутими заглибленнями. З лівого боку голови зображено контури сережки. Такий самий знак, але більш затертий, вибито з правого боку. Двома заглибленими лініями 1,5 см нижче від підборіддя, майстер зобразив гривну. Від плечей, вниз під кутом тягнуться по дві паралельні лінії. Поза ними знаходяться підпрямокутні деталі вбрання: нашивки – латки на одежі. У скульптурі – зображено зліва шість нашивок, а з правої, пошкодженої сторони – одна. Ці деталі дозволяють вважати, що майстер-каменяр відтворив верхній одяг, скоріш за все, каптан, показавши подвійні шви вздовж борта і нашиті металеві оздоби. На думку дослідників лоївецька статуя має всі ознаки ранньоскіфських кам'яних скульптур, а саме, відсутність моделювання шиї, рук, наявність гладкої одновиткової гривни та форми зображених сережок. Сказане дає підстави віднести лоївецьку статую до VII ст. до н.е. і, можливо, вважати її однією із найдавніших в скіфській монументалістиці. Така дата в цілому узгоджується із матеріалами кургану, розкопаного Л. Крушельницькою [6].

Наприкінці 1950-х р. в Інститут археології АН УРСР надійшло повідомлення І. Старинського про те, що у с. Іванківці Новоушицького району Хмельницької області є дві кам'яні скульптури, одна з яких стоїть

вкопана в землю, із трьох сторін має зображення людських облич, а інша – лежить на поверхні ґрунту і уособлює одностороннє зображення людини.

На місце знахідки виїжджав відомий український археолог В. Довженок, який провів попереднє дослідження території. З'ясовано, що стели знаходяться на слов'янському поселенні II-IV ст. н.е. Крім двох стел, про які повідомлялось в листі І. Старинського, в с. Іванківці, виявлено третю скульптуру, яка була розбита господарем садиби і закопана в землю [7].

У 1951 р. експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. Брайчевського провела на поселенні археологічні дослідження [1].

Перша із стел стояла на городі селянина С. Онищука. Ця скульптура являє собою чотирьохгранний стовп із місцевого каменю-вапняку висотою 1,8 м та об'ємом 0,4х04 м².

Поверхня стели вивітрена, по всій її площині простежуються тріщини, які ніби розділяють скульптуру по вертикалі на три частини, скульптура місцями вкрита мохом. На північній, східній та південній сторонах ідола простежуються випуклості та впадини, очевидно штучного походження, можливо, сліди невідомих попередніх зображень, пошкоджених часом та діями атмосферних явищ. За розповідями старожилів, на площинах ідола були помітні якісь знаки та фігури, але що вони означали, не пам'ятають.

Зображення людських облич збереглись у верхній частині стовпа з трьох сторін. Найбільш добре збереглося обличчя на південно-західній стороні. Воно має округлу форму, що врізана в площину каменю і виступає на 1-2 см; очі та рот зображені у вигляді заглиблень. Побутує думка, що художник намагався зобразити риси жіночого обличчя.

Відносно добре збереглося обличчя з північно-західної сторони. Тут чітко помітні заглиблення очей, рота, а також помітно виділяється борода. Обличчя з західної сторони скульптор зобразив масивніше, ніж з південної. Очевидно, тут зображено чоловіче обличчя.

Найгірше збереглось зображення людського обличчя з північно-східної сторони. Тут лише чітко простежуються заглиблення очей, рот – помітно менш чітко, а інші частини тіла зовсім не помітні.

Із четвертої, південно-східної сторони, зображення обличчя відсутнє; можливо воно було раніше, але потрапило під дію вивітрювання, а можливо його взагалі ніколи не було і скульптура від самого початку була трьохликою.

Другий ідол знаходився на захід від місцезнаходження першої скульптури. Він являє собою чотирьохгранний плоский кам'яний стовп, який зображав тіло людини зі скульптурним, об'ємним віддзеркаленням людської голови. Загальна композиція витвору нагадує давньогрецькі герми. На скульптурі також помітні сліди вивітрювання, але меншою мірою, ніж на першій. Загальна збереженість ідола задовільна, відбита лише ліва частина голови та ніс. Розміри скульптури: довжина 2,35 м, ширина 0,52 м, товщина 0,38 м, довжина голови 0,48 м, ширина обличчя по лінії носа 0,27 м.

Виконання цієї скульптури вирізняється великою ретельністю. Досить чітко передані борода, вуса, очі, ніс (відбитий зовсім недавно). На фронтальній частині ідола видно зображення рук, складених на грудях, та меча, якого утримує права рука наскіс через увесь тулуб. Зображення ніг відсутнє, вірогідно, нижня частина скульптури відбита. При косому освітленні, в нижній частині правого боку помітні якісь подряпин або насічки; це, очевидно, на думку дослідників, «знаки Рюриковичів».

Іванковецька скульптура № 2, на відміну від першої, лежала не на своєму першопочатковому місці. Зважаючи на те, що скульптура досить масивна, жителі села не могли перенести скульптуру на велику відстань; тому дослідники вважають, що першопочаткове місцезнаходження цієї скульптури десь поруч [12, арк. 4-7].

Третя скульптура спершу знаходилась вище по схилу, на північний схід від першої, на присадибній ділянці селянина Я. Яремчука. За деякий час до початку проведення розкопок в с. Іванківці, стела була розбита батьком

тогочасного власника земельної ділянки та закопана в землю. Я. Яремчук розповів що його батько після того як розбив статую важко хворів і незабаром помер. Його захворювання та смерть місцеві жителі пов'язували із знищенням ідола, в результаті чого виникло надзвичайне побоювання стел, чому останні в значній мірі завдячують свої добрій збереженості. Місце, де були закопані залишки скульптури, показали селяни. Загалом виявилось сім масивних частин каменю та безліч дрібних уламків, які в сукупності дозволили відновити давню скульптуру.

Це була найбільш масивна із всіх трьох стел. Довжина останньої понад 3 м. Виготовлена вона з того самого м'якого дністровського вапняку, що і дві попередні вищеописані стели. За манерою зображення третя скульптура найбільше наближена до другої. Вона є неправильним чотирьохгранним стовпом зі скульптурним зображенням людської голови зверху. Сама обробка скульптури набагато гірша, ніж в скульптури № 2, а голова навпаки – оброблена більш ретельно. Досить добре простежуються очі, ніс, рот, підборіддя, волосся та вуха. Нижче на стелі не показано ніяких деталей одягу або частин тіла людини. Більш того, його поверхня зовсім не оброблена. Тому вважаємо, що третя скульптура не була закінчена майстром. Досить добре видно незакінчене праве плече та шию з правої сторони: робота проводилась, а потім різко припинилась. На поверхні скульптури помітні сліди знаряддя, якими працював майстер [12, арк. 8-9]

У 1963 р. в с. Ставчани Новоушицького району Хмельницької області подільським археологом І. Винокуром та директором Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника Г. Хотюном проведені археологічні розкопки. Причиною досліджень стало повідомлення С. Гром'яка про те, що на його садибі під час земляних робіт знайдений кам'яний ідол [2, с. 42].

Як згадувалось вище, стела виявлена на присадибній ділянці С. Гром'яка на березі безіменного струмка, що впадає у р. Калюс (притока Дністра).

На глибині 0,5-0,6 м С. Гром'як нашттовхнувся на кам'яну стелу, котра лежала лицьовим зображенням донизу.

Це – одноликий ідол. Він нагадує собою фігуру бородатого чоловіка з головним убором конічної форми, який тримає в руках рiг. Волосся підстрижене на рівні потилиці, виглядає з-під шапки. З тильної сторони досить добре модельовані спина та плечі. У нижній частині тулуба вибито зображення коня. Стела виготовлена із Дністровського вапняку. Вона має висоту 1,9 м, ширина основи статуї – 0,52 м, товщина – 0,28 м.

Встановивши з допомогою очевидців першопочаткове положення стели, навкруги було проведено розчистку, яка дала позитивні результати. Поруч з ідолом на відстані 0,15 м було знайдено ще одну кам'яну стелу конічної форми, яка також виготовлена із дністровського вапняку. Висота її 1,2 м, ширина основи 0,7 м. На лицьовій стороні у верхній частині вибите коло діаметром 0,24 м. Гострим кінцем конусовидна стела лежала в напрямку до голови антропоморфного ідола, створюючи разом з ним єдину пряму лінію. Конусовидна стела та ідол, лежали лицьовою частиною до низу. Навкруги ідола та кам'яної стели на глибині 0,6-0,7 м виявлено залишки давніх вогнищ, у розташуванні яких простежується певна система. Відстань між ідолом та стелою, судячи з реконструкції, була близько 3 м. Навколо скульптур, на кам'яних вимостках, горіли чотири ритуальні вогнища [2, с. 43]. Два з них збереглись краще, їх діаметр від 1 до 1,2 м, інші – гіршої збереженості [4]. Тут, очевидно, приносили у жертву тварин і птахів. Рiг в руках ідола пов'язується з обрядом гадань про родючість майбутнього господарського року.

Огляд урочища та збір підйомного матеріалу показали, що кам'яні стели розташовувались на місці поселення черняхівської культури та були безпосередньо пов'язані із ним. Дослідники вважають, що знахідка антропоморфного ідола та конічної системи з солярним знаком може бути віднесена до залишків жертовника черняхівської культури.

Таким чином, Ставчанське капище вчені-археологи відносять до жертовників відкритого (просто неба) типу [2, с. 43].

На археологічній карті Поділля, створеній Ю. Сіцинським, біля с. Пижівка сучасного Новоушицького району Хмельницької області значився ідол. Його пошуки затягнулися аж до 1999 р. Здійснюючи чергове обстеження, автор виявив кам'яну скульптуру за 3 км на південний схід від с. Пижівка у напрямку колишнього с. Лоївець, в урочищі «Пижівська Дубина», що являє собою заліснену ділянку, яка обмежується з північного боку полем. Місцеві жителі називають його «бабою» [14].

Ідол являє собою прямокутний чотирьохгранний кам'яний стовп, закопаний у землю та нахилений до землі. Скульптура виготовлена із Дністровського вапняку. Голова скульптури відбита нещодавно, про що свідчить свіжа структура каменю на зломі.

Висота наземної частини 2,3 м. Ширина її основи 0,47 м товщина 0,17 м. У верхній частині тулуба статуї простежується розширення у вигляді плечей. На лицевій стороні верхньої частини скульптури архаїчний художник показує силуетне зображення ромба на відстані 0,2 м, нижче чітко видно ще одне зображення ромба, але значно меншого за розмірами та досить правильної геометричної форми. У верхній лівій частині скульптури простежується заглиблення у вигляді півкруга, інша половина якого обривається лівою бічною стороною прямокутної скульптури. На відстані 0,8 м від злому голови статуї на правій фронтальній її частині вибите заглиблення-паз довжиною 0,3 м. Зображення ніг відсутнє, в нижній частині скульптура звужується до 0,31x0,20 м [5]. Форми стели говорять про те, що майстер лише наближено відтворив натуральні пропорції стоячої людської фігури. Плечовий пояс – єдина частина скульптури, що зберегла антропоморфні риси, які чітко фіксуються плавним перехідним вигином плеча від прямокутного в перерізі тулуба до місця відбитої голови. Крім того, видно свіжий злам розмірами 31x16 см, що розпочинається там, де плечі мали б переходити у голову – за 7 см від правої та 8 см від лівої бічних

граней. Зважаючи на ці особливості, можна стверджувати, що голова, немовби посаджена на плечі.

Ще один ромб розміщується за 0,6 м нижче від верху скульптури і має розміри 5x11 см. Дві його сторони мають довжину – 7 см. Варто відмітити, що два останніх ромби, маючи невеликі розміри, зберігають правильні пропорції, але один із них постає у дещо недовершеному вигляді з незамкненими боковими сторонами.

Дослідники вважають що асиметричність двох найбільших фігур (верхнього і нижнього ромбів), наводить на думку, що дана антропоморфна плита була розрахована на фронтально-бічне споглядання, отже, могла стояти в півоберта до глядача [3].

Тильна частина скульптури простежується чітко. Поверхня її більш гладка, але по усій площині помітні сліди обробки каменю. З розповідей місцевих жителів, скульптура знаходиться не на своєму першопочатковому місці. Останніми десятиліттями вона виконувала роль своєрідного межового знака між кордонами полів тоді ще існуючого с. Лоївець та с. Пижівки Строушицького, а пізніше Новоушицького районів. Можемо припустити, що селяни не перенесли таку важку кам'яну скульптуру на велику відстань; тому вважаємо, першопочаткове місцезнаходження ідола знаходиться десь поблизу [14].

В 2000 р. місцезнаходження цієї скульптури обстежила археологічна експедиція під керівництвом І. Винокура, безпосереднім учасником якої був автор. Нажаль, археологічних досліджень на місці виявлення скульптури не проводилось. Академік І. Винокур вважає, що Пижівська статуя має в Подністров'ї свої аналогії з язичницькими скульптурами із с. Ставчани, с. Калюс, с. Іванківці Новоушицького району. За матеріалом, з якого виготовлено статую, за технікою зображення в камені та за семантикою того, що зображується, цю скульптуру він об'єднує у середньодністровську групу, яка датується матеріалами черняхівської культури III-IV ст. н.е. [3, с. 128].

На місце знахідки в липні 2010 р. виїхала археологічна експедиція під керівництвом А. Гуцала. На цей раз на місці знаходження ідола було закладено розкоп розмірами 5х5 м та глибиною до 0,5 м. Проведені роботи не дали очікуваних результатів відносно супроводжуваного матеріалу. Земля на місці розкопу не містила у собі ніяких культурних нашарувань, а навпаки – відрізнялася своєю однорідністю. Серед речей за 1 м західніше ідола на глибині 0,3 м виявлено тільки один предмет – кам'яний розтиральник сферичної форми, одна із сторін якого затерта. Також з'ясовано остаточні розміри ідола, а також і те, що він був закопаний на глибину 1,1 м. Крім технологічних особливостей у роботі майстра, експедицією було виявлено цілий ряд, непомічених досі, зображень, що складаються із ромбічних знаків та кіл. Саме на ці деталі вказують у своїй статті «Ідол із села Пижівка» дослідники В. Гуцал та П. Болтанюк [3]. Враховуючи відсутність датуючого матеріалу, опираючись на аналогії вище згадані дослідники датують Пижівську статую початком раннього залізного віку.

Перелік язичницьких старожитностей зазначеної території поповнюється ще однією знахідкою із Новоушицького району Хмельницької області, інформацію про якого надав автору дослідник В.А. Захар'єв.

Скульптура знаходилась на північний захід від с.Березівка на відстані 0,5-0,8 км від села в напрямку с. Шебутинці

Скульптура виготовлена із Дністровського вапняку. Ідол являє собою прямокутний чотирьохгранний кам'яний стовп, знайдений закопаним у землю та нахиленим до землі, верхня частина заокруглена. Скульптура прямокутної форми, але по всій її поверхні помітні сліди обробки каменю та знаряддя яким працював давній майстер. По всій площині скульптури помітні сліди вивітрювання. Висота скульптури 1,30 м, товщина 35х25 см. В.А. Захар'єв обстеживши скульптуру у травні 2004 року ідентифікує її як аналог виявленого ним фалоподібного кам'яного ідола, під час археологічних досліджень Сокілецького давньоруського могильника XII-XIII ст в ур.

Батарей (Дунаєвецький район) На сьогодні подальша доля цього ідола не відома [13, с. 198-199].

Отже, хронологічними ознаками антропоморфних ідолів є їх зовнішні обриси, семантична спрямованість, стилістичні та морфологічні ознаки, археологічні матеріали. Всі вони підквадратні або прямокутні в поперечному перерізі. Загальні зовнішні ознаки скульптур досить одноосібні. Характерними атрибутами язичницьких ідолів є придністровський камінь-вапняк, з якого вони виготовлені. Ось чому збереглась унікальна серія язичницьких скульптур, подальше виявлення і систематизація яких є однією із важливих завдань дослідників.

Список використаних джерел:

1. Брайчевский М.Ю. Древнесловянское святилище в селе Иванковцы на Днестре / М.Ю. Брайчевский // Краткие сообщения Института материальной культуры. – 1953. – Вып. 52. – С. 43-53
2. Винокур І.С. Давні слов'яни на Дністрі / І.С. Винокур, Б.О. Тимощук. – Ужгород : Карпати, 1977. – 111 с.
3. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля / І.С. Винокур. – Кам'янець-Подільський : Абетка; Оіюм, 2000. – 376 с.
4. Винокур И. С. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье / И. С. Винокур, Г. Н. Хотюн // Советская археология. – 1964. – № 4. – С. 211.
5. Гуцал В.А. Ідол із села Пижівка / В.А. Гуцал, П.А. Болтанюк // Матеріали XIII Подільської іст-краєзн конф (18-19 листоп.2010року) [присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура] / О.М. Завальнюк (голова), В.І. Войтенко (співголова), Л.В. Баженов (відп. редактор) та ін. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 161-164.
6. Гуцал В.А. Кам'яна статуя із Лоївець на Середньому Дністрі / В.А. Гуцал, С.О. Семенчук // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр: зб. наук. праць. – Київ: ІАНАНУ, 2004. – Вип. 6. – С. 116-118.

7. Довженок В.И. Древнесловянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестроье / В.И. Довженок // Краткие сообщения и исследования Института материальной культуры. – 1952. – Вып. XIVIII. – С. 136-142.
8. Козлов М.М. Уявлення давніх слов'ян про потойбічний світ / М.М. Козлов // УІЖ. – 2000. – № 3. – С. 61-72.
9. Крушельницька Л.І. Чорноліська культура Середнього Подністров'я / Л.І. Крушельницька. – Львів, 1989. – 224 с.
10. Мегей В.П. Первісно-релігійні вірування і світогляд у системі духовної культури людини / В.П. Мегей // Наукові праці К-ПДПУ : Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 213-219.
11. Русанова И.П. Языческие святилища древних словян / И.П. Русанова, Б.А. Тимошук ; под. ред. С.А. Плетнёвой. – [2-е изд., испр.]. – М. : Издательство “Ладога-100”, 2007. – 304 с.
12. Науковий архів Інституту археології НАН України 1951/96 Брайчевский М.Ю. Отчет о работе Средне-Днестровской экспедиции 1951 г., 44 л.
13. Семенчук С.О. Лівобережний Середньо-Подністровський осередок – локальний регіон для реконструкцій язичницьких культів в VII ст. до н.е. – XIII ст. н.е. / С.О. Семенчук // Історія, культура та освіта: християнський вимір : зб. наук. пр. Хмельницького ін-ту МАУП. – Хмельницький : Вид-во ХІ МАУП, 2014. – Вип. 3. – С. 192-200.
14. Семенчук С.О. Язичницька скульптура з Археологічної карти Ю.Й. Сіцинського в Середньому Подністров'ї / С.О. Семенчук // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвячений 120-тій річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника./ [редкол.: Л.П. Станіславська (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 97-100.
15. Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии / Е.И. Сецинский // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г. – М.: Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1901. Т. I. – С. 205-210.

16. Соловей В.П. Археологічні дослідження Ю. Січинського / В.П. Соловей // Археологія & Фортифікація Середнього Подістров'я Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / [редкол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 166-169.